

PERDE VEREELD

8215





oude industrieën. Maar er is ook een heel andere visie. Voor de dynamische managers van multinationale of op export gerichte ondernemingen, voor filantropische ekonomen en verschillende leiders uit de Derde Wereld brengt deze industriële ontwikkeling in de periferie een groter evenwicht in de Noord-Zuid verhoudingen. Voor hen is deze ontwikkeling zowel een uitweg uit de crisis als een aankondiging van het einde van de ongelijke ontwikkeling. Bij dit soort onverantwoordelijke uitbarstingen van vreugde of verontwaardiging moeten wij een kritische houding aannemen tegenover het idee van industrialisatie van de Derde Wereld door een nieuwe internationale arbeidsverdeling. We kunnen, bijvoorbeeld, zelfs niet aksepteren dat 'de Derde Wereld' of 'de periferie' als een éénheid bestempeld wordt. Terwijl de verhouding van het inkomen per hoofd van de bevolking tussen de landen met het hoogste en die met het laagste inkomen binnen de OECD 1 staat tot 3 is, is deze voor de rest van de wereld buiten het Oostblok 1 : 27. Bovendien heeft de economische crisis in het centrum de verschillen tussen de landen in de periferie zo dramatisch verscherpt, dat het heel bedenkelijk lijkt om landen als Koeweit, Mali en Brazilië in één groep te duwen.

Toch is er in de drie 'roemrijke' decennia na de Tweede Wereldoorlog een doorslaggevende verandering in het systeem van kapitaalakkumulatie ingevoerd. Een verandering die door verschillende Franse ekonomen, in navolging van Gramsci, het 'Fordisme' is genoemd.^{1a} Een 'centrum', waarin een samenhangende interne logica ten toon werd gespreid op het niveau van het blok (Noord-Amerika, de EEG) en misschien zelfs ook op het niveau van de afzonderlijke landen, kwam te staan tegenover een 'periferie', die, wat ook de interne dynamiek van zijn samenstellende delen mocht zijn, steeds meer werd losgemaakt van deze 'autocentrische' logica. De crisis raakte echter in het begin het centrum heel wat harder dan de periferie *in zijn geheel*: waar de jaarlijkse groei van het volume van de industriële produktie in de OECD terugviel van 6,4% vóór 1967 naar 4,6% en vervolgens naar 1,6% tussen 1973 en 1978, daar steeg deze in de 'ontwikkelingslanden', zonder een terugval in 1973, van 5% naar een gemiddelde van 7,1% na 1967.¹

Kunnen we dan werkelijk spreken van een 'wereldwijde uitbreiding van het Fordisme'? Is het waar, dat het 'Fordisme', dat door zijn opkomst in tenminste enkele delen van de Derde Wereld de huidige kapitalistische crisis stimuleerde, nu juist een bijdrage aan de oplossing van die crisis levert? Welke landen zouden winnen bij een dergelijke ontwikkeling, welke verliezen? In dit artikel zullen we proberen deze vragen te beantwoorden door voort te bouwen op de bestaande analyse van het 'Fordisme'.

I. HET 'FORDISME' IN HET CENTRUM IN KRISIS

Het 'Fordisme' is wezenlijk verbonden met de sociaal-economische formaties van de oude industriële kerngebieden, waar men de reeds lang gestabiliseerde relatie tussen kapitaal en loonarbeid moest zien te *reguleren*.² Dit mag nooit

vergeten worden, als we praten over de uitbreiding van het 'Fordisme' naar landen waar het probleem juist het *invoeren* of het vastleggen van de loonrelatie is.

1. Het 'Fordisme'

Het idee van het 'Fordisme' verwijst naar twee betrekkelijk verschillende, maar toch historisch en theoretisch met elkaar verbonden fenomenen. Allereerst heeft het betrekking op de *wijze van kapitaalakkumulatie*: deze is gebaseerd op een radicale en voortdurende verandering in het arbeidsproces, waarbij de kennis van de arbeiders wordt opgenomen in de vorm van machines. Dit 'systeem van intensieve accumulatie' verenigt een groei van de zichtbare arbeidsproductiviteit met een verhoging van het volume van het vast kapitaal (de 'technische samenstelling van het kapitaal'). Het veronderstelt dat de lichaamsbewegingen van de oude vaklieden al gesystematiseerd zijn door de methoden van de Wetenschappelijke Organisatie van de Arbeid. Dit 'Tayloristische'^{2a} stadium vergroot de kloof midden in het arbeidsproces tussen idee en uitvoering, tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid. In het geval van metaalverwerking is het echter heel karakteristiek, dat er in de nieuwe produktielijn geschoolde arbeiders nodig zijn — vooral in zulke sleutelsektoren van 'opname van kennis' als de fabricage van apparatuur en machines. En hoewel het 'Fordisme' en het 'Taylorisme' de 'know-how' lijken te reduceren tot de normen die vastgesteld worden door de Afdeling voor Werkmethoden voor geheel ongeschoold arbeidsvolk, vereisen deze overigens heel wat meer inzet en vaardigheid dan theoretisch voor noodzakelijk wordt gehouden en maatschappelijk wordt erkend. Het doel is feitelijk, dat de telkens nieuwe inhoud van de vakkundigheid van de arbeiders wordt gesystematiseerd, en dat de kapitalistische controle daarover wordt verzekerd door iedere 'vrije ruimte' in het arbeidsproces op te sporen.

Deze tegenstelling tussen 'onteigening' en 'inzet' is een belangrijke oorzaak voor de 'krisis in de arbeid' in de geïndustrialiseerde landen. Hierdoor wordt een stelselmatige vraag naar toevoer van arbeidskracht opgelegd, die, hoewel ze *in werkelijkheid* geschoold is, door tewerkstelling in de arbeidsintensieve industrieën wordt gedegradeerd: zie bijvoorbeeld de vrouwen in het westen van Frankrijk die uit het kleding maken zijn gedrongen, of de ontslagen arbeiders in de teruglopende industrie in het noorden van Frankrijk.³ Deze tegenstelling zit ook achter de pogingen van het 'Neo-Fordisme' om de direkte controle te verzachten met een beetje 'werkoverleg'.⁴ Over het algemeen gesproken echter is het nog steeds zo dat het 'Fordisme' de industriële vaardigheden naar twee polen uiteendrijft. Zo vormden de ingenieurs en technici in 1975 in de Franse industrie 8 procent van de arbeidskrachten, geschoolde arbeiders 36 procent en ongeschoolde arbeiders 33 procent. In de typisch 'Fordistische' machine-industrie liepen de twee extremen op tot respectievelijk 13 en 36 procent, terwijl het percentage geschoolde arbeiders terugviel tot 33.⁵

Op de tweede plaats heeft het 'Fordisme' betrekking op de *voortdurende aanpassing van de massakonsumptie* aan de in de geschiedenis nog niet eerder vertoonde stijging van de produktiviteit, die het resultaat is van een intensieve accumulatie. Het probleem van de realisatie van de meerwaarde, dat verbonden was met het overstromen van de markt met produkten, had de grote crisis van de dertiger jaren veroorzaakt. Maar na de oorlog hebben de 'monopolistische' vormen van loonregeling het nominale loon zowel aan de stijging van de kosten van levensonderhoud als aan de produktiviteit gekoppeld. Daardoor werd verzekerd dat de uiteindelijke vraag in de pas liep met het aanbod. Het resultaat van deze 'normalisering' was dat de levensstijl van de loonarbeiders een dramatische verandering onderging en deze zelfs geïntegreerd werd in de kapitaalakkumulatie.

2. De crisis in het 'Fordisme'

Dit systeem van intensieve accumulatie gepaard aan monopolistische regulering kan oneindig voortgaan. De stijging in koopkracht van de massa maakt het mogelijk de overproduktiekrisis af te wenden. Maar kapitaal kan slechts onder twee voorwaarden winstgevend blijven: als de verhoogde produktiviteit in de produktiegoederensektor de stijgende technische samenstelling van het kapitaal niet te niet doet, dan zal het aandeel van aan de cirkulatie onttrokken investeringen gevaarlijk hoog worden; en als de verhoogde produktiviteit in de konsumptiegoederensektor niet in evenwicht blijft met de stijging van de koopkracht van de massa, dan zal het aandeel van de lonen in de totaal toegevoegde waarde stijgen ten koste van de winst.

Aan deze twee voorwaarden werd ruimschoots voldaan gedurende de 'gouden jaren' van de naoorlogse intensieve accumulatie. In Frankrijk bijvoorbeeld zijn de belangrijkste variabelen (produktiviteit, koopkracht, vast kapitaal per hoofd) in een tijdsbestek van twintig jaar verdrievoudigd. Maar de algemene stijging in de produktiviteit begon eind zestiger jaren te vertragen, zodat het 'Fordisme' een steeds kostbaarder streven werd.⁶ De regering en de ondernemers bespoedigden toen de crisis door, onder het voorwendsel van het 'doorberekenen' van de verhoogde olieprijs, een halt toe te roepen aan de stijging van de koopkracht. De crisis heeft zeer zeker de *vorm* aangenomen van een onderkonsumptie-krisis, wat bijzonder duidelijk is in de auto-industrie en de bouw in Frankrijk. Maar in tegenstelling tot die in de dertiger jaren wordt deze crisis *in wezen* niet veroorzaakt door de tendens van het aanbod om de vraag te overtreffen, maar door het feit dat de groeiende massa van geïnvesteerd kapitaal te weinig meerwaarde voortbrengt. Voor het kapitaal in het algemeen (natuurlijk niet voor de individuele kapitalist) is het probleem niet zozeer het vinden van markten, maar veeleer het opvoeren van de uitbuitingsgraad. En dat is dan ook gebeurd sinds eind zestiger jaren.

II. DE 'BUITENWERELD' IN DE NAOORLOGSE GROEI

Het afgenomen belang van de klassieke 'vraag naar markten' heeft een aantal gevolgen voor de internationale handel die moeilijk overschat kunnen worden. In zijn vroegste stadia was de kapitalistische handel vooral een verschijnsel op wereldschaal. Zijn structuren dreven als ijsbergen op de zee van de natuurlijke economie. De eerste manufakturen moesten klanten zien te vinden, en het zoeken naar hen gebeurde over de gehele wereld. Alhoewel er door de kapitalistische ontwikkeling en het openbreken van de dorpslandbouw een 'binnenlandse' kapitalistische markt ontstond in Groot-Brittannië, moest Manchester toch geheel Europa, en zelfs India, afkammen op zoek naar een markt voor zijn katoentjes.

In het begin van de twintigste eeuw bracht een aantal debatten verdeeldheid binnen de marxistische beweging. Sommige theoretici betoogden, dat een gelijkmatige ontwikkeling van de produktie het kapitalisme zijn eigen markt zou brengen; anderen, zoals Rosa Luxemburg, hielden vol, dat het kapitalisme externe afzetgebieden nodig zou blijven hebben. De Eerste Wereldoorlog, een strijd om de herverdeling van de wereld, bevestigde het gelijk van Rosa Luxemburg; en de onderkonsumptie-krisis van de dertiger jaren weerlegde nog eens de stelling van haar tegenstanders. Na 1945 werd dit beeld echter door de verspreiding van het 'Fordisme' over de imperialistische metropolen geheel veranderd.

In de 'oude' imperialistische arbeidsverdeling was de 'buitenwereld' een soort gigantische thermostaat, die de kapitalistische groei reguleerde: ze vormde een markt voor de eindprodukten van de kapitalistische industrie en bood in ruil grondstoffen en arbeid. De vraag naar goedkope grondstoffen en arbeidskracht is vanzelfsprekend blijven bestaan. Maar de vraag naar markten werd opgelost op *interne* basis door de naoorlogse ontwikkeling van de massakonsumptie in de metropolen. Terwijl in Frankrijk in 1913 nog 26 procent van de gefabriceerde goederen werd geëxporteerd, was dat cijfer in 1959 nog maar 18 procent. Deze daling was nog opzienbarender in het geval van Japan (van 40 naar 23 procent), en werkelijk gigantisch in het geval van Groot-Brittannië (van 45 naar 19 procent). Voor alle industriële landen geldt dat het aandeel van de export in het Bruto Nationaal Produkt een historisch dieptepunt bereikte in het midden van de zestiger jaren.⁷ Op dat punt namen de 'ontwikkelingslanden' niet meer dan 7 procent van de wereldhandel in industriegoederen voor hun rekening — een handel die wat hun betreft vooral bestond uit import. De export van industriegoederen naar de 'ontwikkelingslanden' was teruggevallen tot 2 procent van het Bruto Binnenlands Produkt in de EEG, naar 0,8% in de Verenigde Staten, en naar 3,2% in Japan. De import was in alledrie deze gevallen niet hoger dan 0,2 procent van het Bruto Binnenlands Produkt. Het leek wel alsof het kapitalisme is ontstaan uit het imperialisme, en niet andersom!

Na 1965 is het aandeel van de internationale handel in de kapitalis-

tische produktie echter weer gaan groeien. De twee voornaamste redenen hiervoor, die beide beantwoorden aan de verborgen crisis van het 'Fordisme', zijn een speurtocht naar verhoging van de produktiviteit en het zoeken naar lage-lonen-landen. De eerste reden is een echte 'Fordistische' reddingsoperatie, waarbij er een beslag gelegd wordt op de hulpbronnen van het systeem. Voorzover voor het 'Fordisme' de stijging van de produktiviteit gekoppeld is aan de uitbreiding van de markt door middel van massaproductie en schaalvoordelen, zal grotere internationale handel *binnen het centrum* de onderlinge afhankelijkheid tussen de ontwikkelde economieën versterken, wat nieuwe winsten in produktiviteit oplevert. Dit proces, waarbij produktiesystemen de nationale grenzen gaan overschrijden, heeft geleid tot de formatie van grote blokken (de Verenigde Staten en Canada, de Europese Gemeenschap), en het werkt zelfs in op een 'binnen-periferie' van half-geïndustrialiseerde landen in het Middellandse Zee-gebied en Oost-Europa. Zoals we nog zullen zien is hetzelfde fenomeen opgetreden in Latijns-Amerika en het gebied rondom Japan. Een dergelijke internationalisatie in het centrum zal een ernstige situatie teweegbrengen, waarbij de regulering van de groei nog verder verzwakt zal worden. Doordat ieder land probeert zijn concurrentiekracht op te voeren ten koste van de binnenlandse koopkracht, zal er een algemene terugval op de wereldmarkt zijn.⁸

Een grotere inschikkelijkheid in de 'binnen-periferie' beantwoordt aan een tweede doel van de 'Fordistische' strategie: namelijk het ontdekken van regio's met lagere lonen. Het doel is natuurlijk ook om vaste voet te krijgen in die landen, die nog afgeschermd worden door douane-barrières. Maar in zekere zin wordt hierdoor slechts een mechanisme dat eigen is aan het 'Fordisme', verder ontwikkeld, namelijk de verspreiding van 'produktielijnen' over een geheel van ongelijk geschoolde en ongelijk betaalde arbeiders.⁹

Als men het vanuit het arbeidsproces bekijkt, dan brengt het 'Fordisme' een scheiding tussen ontwerp en ongeschoolde uitvoering, alhoewel produktieve handelingen die scholing vereisen, een kleine rol blijven spelen. Het is erg verleidelijk om deze drie vormen van arbeid in verband te brengen met overeenkomstige geografische regio's: techniek en ontwerp in regio I, produktie door geschoolde arbeiders in regio II, montage door ongeschoolde arbeiders in regio III. Een dergelijke regionale verdeling heeft in Frankrijk inderdaad plaatsgevonden. In de machine-industrie waren de vaardigheden in 1975 zo verdeeld dat de ingenieurs en technici in de regio rond Parijs een even grote groep vormden als de ongeschoolde arbeiders (21%); zij waren echter slechts 8 procent van de arbeidskrachten (tegenover 46% ongeschoolde arbeiders) in het Massif Centrale. Het noorden, de Rhône-Alpes-regio en de Elzas namen een tussenpositie in.

Laten we veronderstellen, dat de verschuiving van ongeschoolde industriële arbeidsplaatsen naar de lage-loon-landen in de Derde Wereld en het behoud van het 'grijze cellen'-werk in de ontwikkelende landen een enorme

toename van de meerwaardevoet mogelijk maakt. Dan moeten we ons afvragen of dit de crisis in het 'Fordisme' kan oplossen. Een ding is zeker: als er niet ook een enorme expansie van de wereldmarkt is, dan is dit slechts een oplossing voor het *kapitaal*, en niet voor de handarbeiders in het centrum, die geconfronteerd worden met een snel stijgende werkloosheid.

III. INDUSTRIALISATIE IN DE DERDE WERELD

Tegen de cijfers van de industriële groei die in de inleiding genoemd zijn, en tegen het feit dat de industrie voor steeds meer werkgelegenheid zorgt in de 'ontwikkelingslanden' (20 tot 35 procent van de werkende bevolking in 1978, tegenover 5 tot 15% in 1960), worden twee vormen van argumentatie aangevoerd, die een vraagteken plaatsen bij het karakter van de industrialisatie in de Derde Wereld.

Op de *eerste* plaats is dat *het lage investeringsniveau* in de Derde Wereld. Volgens cijfers van het IMF zijn de investeringen in het buitenland (waarvan slechts 25 procent naar 'ontwikkelingslanden' gaat) een verwaarloosbare hoeveelheid, als men ze vergelijkt met de binnenlandse investeringen in de ontwikkelde landen. Tussen 1974 en 1977 zweefden de buitenlandse investeringen rond 0,3 procent van het Bruto Nationaal Produkt in Frankrijk, rond 0,5 procent in West-Duitsland, rond 0,6 procent in de Verenigde Staten, en rond 0,3 procent in Japan. Met andere woorden de jaarlijkse stroom van investeringen bleef ongeveer gelijk op zo'n 6,5 miljard dollar. Tegelijkertijd schommelde de vorming van vast kapitaal rond de 23 procent in Frankrijk en West-Duitsland, rond de 14 procent in de Verenigde Staten, en rond de 30 procent in Japan. Zoals ook aan het begin van de eeuw het geval was, lijkt de 'export van waren' heel wat beduidender dan de 'export van kapitaal'.

Ffeitelijk zijn deze cijfers nogal misleidend. In de laatste tien jaar is er 'een nieuw type van externe financiering van een nieuw groeimodel' opgetreden.¹⁰ Christian Palloix noemt het de opkomst van een 'internationale kredietekonomie'.¹¹ Volgens dit mechanisme *kopen* 'ontwikkelingslanden' hun industriële uitrusting met internationale kredieten, die in toenemende mate uit partikuliere bronnen komen. In Zuid-Korea vormden directe investeringen 82 procent van het binnengevloeide kapitaal in 1960 en leningen op de internationale financieringsmarkt zorgden voor de overblijvende 18 procent. In 1975 echter waren deze cijfers respectievelijk 18 en 82 procent — precies het omgekeerde en precies overeenkomend met de 'bijdrage' van Frankrijk aan de industrialisatie van de Derde Wereld in dat jaar! Er moet nog afgewacht worden of deze stroom van buitenlandse valuta, die hooguit de kans geeft om produktiemiddelen van de ontwikkelde landen te kopen, werkelijk een proces van industrialisatie en een nieuwe internationale arbeidsverdeling op gang brengt.

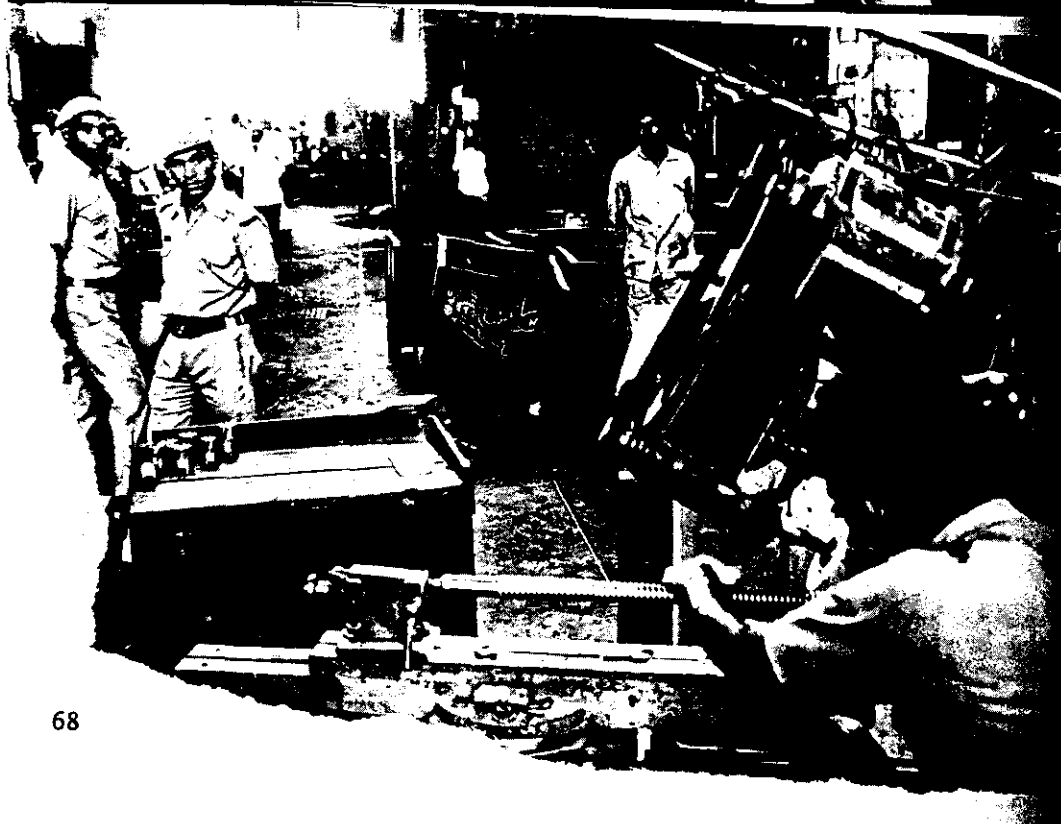
Op de *tweede* plaats wordt er aangevoerd dat *de export naar de ontwikkelde landen* laag blijft. Christian Palloix heeft betoogd dat de export van

produktiemiddelen naar 'ontwikkelingslanden' niet meer betekent dan de 'aflevering van waren'. Ze kunnen niet dienen als vast kapitaal, omdat er geen 'maatschappelijk gevormde arbeiders' gevonden kunnen worden, die in staat zijn de machines te bedienen. De buitenlandse schulden moeten daarom afbetaald worden met halffabrikaten en de arbeidskracht van gastarbeiders, zodat de 'oude arbeidsverdeling' zichzelf blijft reproduceren. Het feit dat de goederen die vanuit het centrum worden geïmporteerd, theoretisch de gebruikswaarde van produktiemiddelen hebben, verandert deze situatie op geen enkele manier. In makro-ekonomische termen immers zijn zij niet verschillend van wapens.¹²

Dit is een aantrekkelijke theorie die heel wat waarheid bevat. Linehart heeft onder verwijzing naar Algerije de moeilijkheden van een autonome ontwikkeling aangegeven.¹³ Een artikel van het CEPIL spreekt van 'luchtballen' als men het heeft over de nieuwe markten, die de produktiegoederensektor van de Derde Wereld nu zou betekenen voor de ontwikkelde landen.¹⁴ Desalniettemin is het algemene argument van Palloix tegen het idee van een mogelijke aantasting van de bestaande arbeidsverdeling erg onbevredigend. Hij merkt op, dat de export van industrieproducten van de ontwikkelde naar de ontwikkelingslanden tussen 1963 en 1977 met 170 procent gestegen is en veel hoger blijft dan het niveau van de importen. Maar hij vergeet er bij te vermelden, dat de 'ontwikkelingslanden' hun exporten van dergelijke producten in dezelfde periode verviervoudigd hebben, maar ook dat door deze globale cijfers de grote onderlinge verscheidenheid wordt verhuld. We moeten allereerst de opkomst van verschillende 'nieuwe industrialiserende landen' noemen: vier in Azië (Zuid-Korea, Taiwan, Hongkong en Singapore), twee in Latijns-Amerika (Brazilië en Mexico). Hun aandeel in het wereldtotaal van de export van industrieproducten groeide tussen 1967 en 1977 met 2 procent per jaar (tegen 2,1 procent voor Japan en West-Duitsland, 1,5 procent voor de EEG en -2,9 procent voor de Verenigde Staten). Hun aandeel staat nu op 4,6 procent van de totale export. Over dezelfde periode zagen de andere 'ontwikkelingslanden' die geen lid zijn van de OPEC, hun aandeel dalen tot 2,6 procent. Als we een ander 'speciaal geval', namelijk de OPEC-landen, nog erbij nemen, dan is het duidelijk dat we getuige zijn van een *explosieve fragmentatie* van de oude periferie. In 1977 verzorgden deze 'nieuwe industrialiserende landen' respectievelijk 15,5 procent en 17,5 procent van de import van de Verenigde Staten en Japan. Het lijkt alsof de Verenigde Staten en Japan al een heel eind gevorderd zijn met de overplaatsing van hun produktieprocessen.

Zoals men zou kunnen verwachten, heeft dit proces vooral de arbeidsintensieve industrieën getroffen. Industrieën die eerder volgens 'Tayloristische' dan volgens 'Fordistische' lijn worden beheerd, en die een zeer 'lage technische samenstelling van kapitaal hebben. Het aandeel van de 'nieuwe industrialiserende landen' in de wereldexport steeg zodoende als volgt: leer

DEET BI MOET BLIJVEN BLIJVEN



en schoenen — van 4 naar 16 procent; konfektie en ondergoed — van 4 naar 22 procent; uurwerken en horloges — van 2 naar 15 procent; veel gekonsumeerde elektronische goederen — van 4 naar 13 procent. Veel opvallender is echter de groeiende kracht van landen als Zuid-Korea en Brazilië in de scheepsbouw, de automobielinindustrie en andere sectoren met een technische samenstelling van kapitaal op een middenniveau. Waar Brazilië in 1959 nog slechts éénuizendste van de autoproduktie van de wereld voor zijn rekening nam, was het in 1978 al verantwoordelijk voor 2,6 procent van die produktie, oftewel 800.000 auto's. Daarvan werden er slechts 7 procent meer geëxporteerd dan geregistreerd in het land zelf.

Deze twee gevallen tonen duidelijker dan andere, dat het 'Fordisme' zich niet alleen verspreidt als arbeidsproces, maar ook als konsumptiewijze. Terwijl Zuid-Korea alle kenmerken heeft van een 'basis voor exportproduktie' en zijn exporten stegen van 12 procent van het Bruto Nationaal Produkt in 1968 naar 36 procent in 1977, schijnt Brazilië echter een expansie van zijn eigen markt mee te maken, die gelijke tred houdt met de 6 tot 8 procent groei van de produktie. Zelfs in de 'nieuwe industrialiserende landen' moeten er dan ook verschillende akkumulatiemodellen en wijzen van regulering, die zonder twijfel gebaseerd zijn op verschillende relaties tussen loonarbeid en kapitaal, onderscheiden worden.

IV. VERSCHILLENDE AKKUMULATIEMODELLEN

We kunnen hier niet in detail de verschillende akkumulatiemodellen, die in de Derde Wereld te vinden zijn, onderzoeken. Maar we kunnen ook niet eenvoudigweg uitgaan van het 'centrum' en daarbij de periferie enkel als een functie van het centrum definiëren. We moeten nu naar de 'perifere' landen zelf kijken, hen bezien als maatschappelijke formaties met hun eigen maatschappelijke relaties en hun eigen overheidsbeleid, dat beantwoordt aan de belangen van hun eigen heersende klassen. Alleen een dergelijk onderzoek, dat vooral gebaseerd is op gegevens van lokale wetenschappers en activisten, zal onthullen hoe zeer ieder land deel uitmaakt van een 'wereldwijde uitbreiding van het Fordisme'. Nu moeten we ons nog beperken tot een paar typerende situaties.

In twee recente artikelen¹⁵ heeft Tissier drie types van industriële akkumulatie in de Derde Wereld onderscheiden: a) 'exportstimulering', ontwikkeling van de oude specialisatie in de export van industriële en agrarische grondstoffen; b) de klassieke 'imports substitutie', het opvoeren van het plaatselijk monteren van konsumptiegoederen, die voorheen in de ontwikkelde landen werden gekocht; c) 'exports substitutie',¹⁶ de produktie van industriegoederen voor de export. Alleen de laatste twee types zijn relevant voor dit artikel: het idee van de 'industrialiserende landen' is meer een doktrine dan een beschrijving van de werkelijkheid.

1. Het falen van de vroegere 'importsubstitutie'

Importsubstitutie is al vele jaren aangeprezen als een ontwikkelingsstrategie. Zij werd in de praktijk gebracht door verschillende populistische regimes in Latijns-Amerika in de veertiger jaren en weer opgenomen als strategie door Zuid-Korea en Taiwan in de vijftiger jaren. In de zestiger jaren leek deze strategie althans in zijn zuivere vorm niet meer in staat om resultaat te boeken. Men had gehoopt om de import van 'Fordistische' produktiegoederen te betalen uit het landbouwoverschot of de opbrengsten van mineralen en olie. Hoge douanetarieven, oplopend tot 100 procent in Latijns-Amerika, moesten een konsumptiegoederensektor koesteren die produceerde voor de kleine, door de middenklassen gevormde, binnenlandse markt. Men hoopte op die manier later 'hoger op de ladder' te belanden en zelf produktiegoederen te fabriceren. Zoals bleek, liep dit model tegen drie obstakels aan: a) de ruilvoet tussen de geëxporteerde grondstoffen en de geïmporteerde machines verschoof ten gunste van de laatste. Zelfs nu nog vereisen de stadia die voorafgaan aan uiteindelijke montage, voor een olieproducerend land als Venezuela zo'n stijging in de technische samenstelling van het kapitaal, dat de winstmarges van het geïmporteerde kapitaal scherp dalen. Ofschoon er geen beperkingen van buitenaf lijken te zijn, begint het proces van binnenlandse groei al snel aan kracht in te boeten.¹⁷ b) Door een gebrek aan industriële ervaring en aan goed management kon de jonge arbeidersklasse, die de geïmporteerde machines moest bedienen, niet de produktieniveaus van de 'Fordistische' theorieën bereiken. c) De kleine binnenlandse markt die in de twintiger jaren de eerste golf van intensieve accumulatie in het centrum blokkeerde, maakte het onmogelijk om een echt 'Fordistisch' systeem te introduceren.

We kunnen daarom de term 'sub-Fordisme' gebruiken om een kariatuur van de 'Fordistische' industrialisatie te schetsen, die op de illusie berustte, dat technologische verworvenheden de enige faktor zijn in industriële ontwikkeling. De *maatschappelijke* voorwaarden voor een dergelijk systeem van accumulatie waren noch in het arbeidsproces zelf, noch in de structuur van de vraag bereikt. Deze eerste ervaring eindigde in ieder geval in een mislukking: langzame groei, een stijgende buitenlandse schuld, een hoge inflatie, enzovoort. Ominami heeft de uiteindelijke crisis in Chili beschreven, waar een model, dat gebaseerd was op de binnenlandse markt, in 1973 met de val van de regering van de Unidad Popular in elkaar zakte. Vier jaar daarvoor hadden de Braziliaanse militairen al een einde gemaakt aan de populistische illusies in hun eigen land.¹⁸

2. Exportsubstitutie: de 'bloedige Taylorisatie'

Al snel werd duidelijk dat een deel van het industriële kapitaal in het centrum nieuwe wegen wilde opgaan, alhoewel het in eerste instantie nog bij bedoelingen bleef. Zij zocht naar mogelijkheden om delen van de 'Fordistische' industrie te verplaatsen naar zones met de laagste lonen. In de loop van de

zestiger jaren kwam dit voornemen echter in botsing met de ambities van de plaatselijke heersende klassen, die hun eigen ontwikkelingsstrategie ook op deze bijzondere 'natuurlijke gave' hadden gebaseerd. De betreffende landen waren niet helemaal van hetzelfde type: sommige hadden zojuist een importsubstitutieprogramma onderbroken of veranderd (Zuid-Korea, Brazilië), terwijl andere traditioneel de rol hadden gespeeld van onderaannemers (Singapore, Hong-Kong). Sommige zouden in de op statistieken gebaseerde klassificatie van het CEP II verschijnen als 'nieuwe industrialiserende landen', terwijl andere zoals Marokko (waarheen een steeds groter deel van de Franse textiel- en elektronika-industrie wordt verplaatst) slechts 'ontwikkelingslanden' blijven. Er kunnen toch een aantal algemene verschijnselen opgemerkt worden.

Op de *eerste* plaats is hier eerder sprake van 'Taylorisme' dan van 'Fordisme'. Bij de 'verplaatste' arbeidsplaatsen gaat het om typisch in delen opgesplitste en zich herhalende arbeid, die geen onderdeel is van een geautomatiseerd machinaal systeem. De machines zijn licht en ontworpen voor één enkele bediener: bijvoorbeeld naaimachines in de kledingindustrie, of mikroskopen en pincetten in de elektronika. Kortom: dit zijn arbeidsintensieve industrieën in de strikste zin van het woord. Zelfs in de afzonderlijke landen bestaan er zeer grote verschillen in de technische samenstelling van het kapitaal tussen de industrieën die produceren voor de binnenlandse markt en de exportindustrieën, zoals Pierre Salama heeft aangegeven.¹⁹ In Zuid-Korea bijvoorbeeld is het vast kapitaal vier keer zo laag in de op export gerichte industrie in zijn geheel, 23 keer zo laag in de elektrische en elektronische sektor en 192 keer zo laag in de textiel- en kledingindustrie als in de industrie in zijn geheel. In tegenstelling tot 'import-substitutie' kost 'export-substitutie' het lokale kapitaal bijna niets in de vorm van kapitaalgoederen. De 'mega-instrumenten' die overeenkomen met de zwaarste delen van de produktielijn, blijven in de handen van de technici en de arbeiders in het centrum. Maar Ivan Illich hoeft niet bang te zijn: ook mikro-instrumenten kunnen onder bepaalde maatschappelijke relaties perfecte instrumenten zijn voor de vervreemding en de uitbuiting van de ene mens door de andere.

Het is niet moeilijk om de arbeid te vinden die geschikt is voor 'Taylorisatie'. Want wat Palloix ook mag denken, de relatie van de arbeidersklasse tot de materiële produktie maakt haar niet de enige bezitter van vaardigheden. Na de komst van het patriarchaat — het meest verspreide verschijnsel op de wereld — zijn vrouwen door de uitbuiting in de huishoudelijke produktie voorbereid op de twee eisen van de 'Tayloristische' industrie: een berustende instemming met het doel van het arbeidsproces, en een volledige inzet bij de arbeid. Zelfs de lichaamsbewegingen van het huishoudelijk werk lijken erg veel op die in de twee belangrijkste overgeplaatste industrietakken: de textiel en de elektronika. Een Maleisische voorlichtingsbrochure zegt het treffend: 'Oosterse vrouwen zijn over de hele wereld beroemd vanwege hun handigheid. Met hun kleine handen werken zij snel en besteden zij grote aan-

dacht aan het detail. Wie kunnen er door de natuur en de traditie beter gekwalificeerd zijn om de efficiency van de lopende band te vergroten? (...) De lonen in Maleisië behoren tot de laagste in de regio, en arbeidsters kunnen voor ongeveer 1,50 dollar per dag in dienst genomen worden.'

De Aziatische 'vrijhandelszones' zijn de meest typerende voorbeelden van dit soort 'ontwikkeling' (als we dat woord mogen gebruiken). Vrouwen vormen daar 80 procent van de arbeidskrachten en verdienen zo'n 2 dollar per dag. Het zijn jonge vrouwen, die proberen te ontsnappen aan de armoede of aan een gedwongen huwelijk (90 procent van hen is onder de 30, en 50 procent onder de 20 jaar). Deze Goelag Archipel geeft hen immers niet veel jaren werk: zwangerschap leidt tot ontslag, zelfs uitzetting uit Singapore in het geval van Maleisische vrouwen, en het hele model is gebaseerd op het onttrekken van zo veel mogelijk meerwaarde in zo kort mogelijke tijd. Bovendien is het reserveaanbod van arbeid nagenoeg onuitputtelijk als men het achterland meerekent, dat wil zeggen de Filipijnen, Indonesië en sinds kort ook de Volksrepubliek China.

Op de *tweede* plaats is voor dit model de 'bloedige' uitbuiting karakteristiek — 'bloedig' in de zin waarop Marx de wetgeving beschreef die de primitieve accumulatie in de achttiende eeuw in Groot-Brittannië op gang bracht. Dat wil niet zeggen natuurlijk, dat een land als Zuid-Korea het 'Britse model' volgt: de gedeeltelijke overheveling van produktie uit het centrum naar de periferie is heel verschillend van de formatie van een nieuw centrum. In hun studies over Azië en Brazilië hebben Salama, Tissier en Mathias,²⁰ onafhankelijk van elkaar, aangegeven dat 'export-substitutie' altijd gecentraliseerde maatregelen (bevriezing van lonen, inflatie) vereist om de levensstandaard van de arbeiders op een zeer laag niveau te houden, of deze zelfs, zoals in Brazilië en Chili, drastisch te verlagen. Deze auteurs onderstrepen in het algemeen de rol van de staat bij het beheersen van de arbeidskracht: een rol die *regulering* (sociale wetgeving of liever het niet uitvoeren ervan, het oprichten van de vrijhandelszones, etcetera); *repressie* (politiekontrolle of de ontmanteling van vakbonden, het systematische gevangenzetten en het gebruik van martelingen op een min of meer selektieve basis; en *disciplineren* (het hele leger van Zuidkoreaanse arbeiders, dat, met verwijzing naar de Viet Nam-oorlog, werd ingezet voor grootschalige openbare werken).

Toen de 'beide klemmen van de tang' van de stagnerende koopkracht aan de ene en een duidelijk stijgende arbeidsproductiviteit aan de andere kant geopend werden, klom de meerwaardevoet naar een niveau dat opmerkelijk hoger was dan die in het 'Fordistische' centrum. De verhoogde produktie per arbeider werd bovendien meer op jaarbasis dan op een uurbasis verkregen, door het verlengen van de werkdag. In Zuid-Korea bijvoorbeeld, waar 30 procent van de arbeidsters dagen maken van 15 uur of nog langer, is de invaliditeit door bedrijfsongevallen sinds 1970 jaarlijks met gemiddeld 17 procent gestegen. Zo is het gemakkelijk te begrijpen, waarom arbeidsters op

dertigjarige leeftijd de laan uitgestuurd worden. Als hun ogen en handen niet meer aan de norm voldoen, vallen zij terug in de 'traditionele' sektor van de prostitutie.

Ofschoon dit accumulatiemodel zeer winstgevend is, is het toch aan nauwe grenzen gebonden. Op wereldschaal gekeken kunnen deze negentiende-eeuwse enklaves binnen twintigste-eeuwse produktielijnen alleen tijdelijk de meerwaarde verhogen die in gebieden onttrokken wordt, die in de produktie op wereldschaal slechts een zeer kleine rol spelen. Deze enklaves verhogen zeker de winstvoet voor buitenlandse investeerders, of meer in het algemeen, voor de multinationale ondernemingen, die een stukje van hun produktielijn aan lokale kapitalisten toewijzen. In 1974 controleerden, volgens Salama, Japanse konglomeraten al 40 procent van de Zuidkoreaanse en 56 procent van de Taiwanese buitenlandse handel. In 1971 was 80 procent van de Braziliaanse en 90 procent van de Mexicaanse export van elektronika 'gebonden handel' tussen multinationals en onderaannemers. Deze winsten lossen echter geen enkele van de makro-ekonomische problemen van de accumulatie op wereldschaal op, en zij laten zowel de produktiewijze als de konsumptiepatronen op de wereld onveranderd. Voor een sektor als de textiel, waar de vraag op wereldschaal slechts langzaam toeneemt, is het een 'zero-sumgame',^{21a} waarin de verliezer de werkgelegenheid in het centrum is. De uitbreiding van het kapitalisme dient natuurlijk, op wereldschaal bekeken, om de wereldmarkt uit te breiden, en nieuwe banen in de machine-industrie in het centrum vervangen ruwweg het verlies aan werkgelegenheid in de traditionele sectoren.²¹ Maar achter deze balans op wereldschaal verbergen zich toch de sektorale en regionale problemen in de oude industriële landen, die door de 'konkurrentie' tussen ongelijk uitgebuite arbeiders wordt veroorzaakt. Dit verklaart de protektionistische reacties, die de textielimporten uit de 'ontwikkelingslanden' en de 'nieuwe industrialiserende landen' sterk teruggebracht hebben.

De heersende klassen ter plaatse zijn zich wel bewust van het feit, dat zij niet altijd de bewakers van kapitalistische gevangenschappen kunnen blijven. Het zal niet lang duren, of dit negentiende-eeuwse model roept een reactie op van de arbeidersklasse. Doordat dit model de beschikbare voorraad arbeidskracht zo snel uitput en steeds meer gastarbeiders nodig heeft, zal de sociale kwestie al gauw vermengd worden met een stedelijk en een raciaal probleem. De onderaannemer-landen probeerden in eerste instantie dit probleem op te lossen door zulke 'bloedige' methodes als de gedwongen sterilisatie van Maleisische vrouwen. Maar hun doel is nu het technische niveau van hun export te verhogen, waarbij de binnenlandse lonen omhoog gaan en arbeidsintensieve kontrakten worden uitbesteed aan het achterland. In landen als Taiwan en Zuid-Korea met een hoog aantal inwoners, waar het zaak is om een meer samenhangend systeem van accumulatie en 'hegemonie' tot stand te brengen ('hegemonie' in de betekenis die Gramsci aan het woord hecht),

moeten de heersende klasse Brazilië volgen in een 'import-substitutie'-programma nieuwe stijl, dat we 'perifeer Fordisme' zullen noemen.

3. 'Perifeer Fordisme': karakter en crisis

Het lokale kapitalisme is begin zeventiger jaren een niet-onbeduidende kracht geworden in een aantal 'nieuwe industrialiserende landen'. Daarbij doet het er niet zoveel toe, of dit nu gebaseerd was op een stuwkracht van een ouderwetse import-substitutie-politiek of een export-substitutie-programma, dat gekombineerd werd met klassieke exportbevordering. De middenklassen, direct onder de rijkste 5 procent, zijn aanzienlijk gegroeid in de laatste vijftien jaar. Tesaamen met de plaatselijke bourgeoisie nemen zij bijna de gehele consumptie van duurzame consumptiegoederen voor hun rekening.²² Deze laag is ook rijk geworden door de meerwaarde die in de export-sektor onttrokken werd; maar waar in het voorafgaande model de meerwaarde werd vergaard door de multinationals, daar heeft zij nu gediend om de markt van de plaatselijke kleinburgerij te voeden. Dit heeft de weg geopend voor een nieuw, tweeledig programma van import-substitutie. Allereerst een poging om meer geavanceerde technologie in te brengen in het productieproces van de belangrijkste export-takken: Zuid-Korea exporteert, bijvoorbeeld, nadat het zijn eigen markt heeft overgenomen, sommige machines voor de textielproductie. Als tweede de poging om grotere delen van de productie van consumptiegoederen in eigen land te laten plaatsvinden. Alhoewel de export van dergelijke goederen voortgaat en zelfs toeneemt, is het een belangrijk doel om 'verwerkende industrie' op te zetten voor bouw materiaal (cement); maar vooral ook om hier een automobiel- en huishoudelijke-artikelen-industrie van de grond te krijgen, die verder gaat dan louter assemblage.

De auto-industrie is een mooie illustratie voor de dubbele stuwkracht van dit nieuwe 'perifeer Fordisme': namelijk import-substitutie én export-substitutie. Het probleem met de assemblage van auto's in de 'regio III', in de periferie, was, dat er aan de ene kant van ongeschoolde arbeiders wat geschoolde arbeid als ook wat industriële ervaring werd gevraagd en dat er aan de andere kant dichtbij grote markten moesten worden gevonden voor dit bijzondere produkt, wat geen noodzaak is voor T-shirts of zakrekenmachientjes. De ideale arbeidskrachten in regio III moesten dus: a) erg goedkoop te reproduceren zijn, b) dichtbij de grootste markten wonen, en c) enigszins geschoold zijn. Maar in het 'Fordistische' systeem, waar plaatselijke konsumptienormen (en dus ook de lonen) ondergeschikt zijn aan de produktiviteit, staat dit gelijk aan het zoeken naar de kwadratuur van de cirkel. Er is geen plaats voor regio's met een 'buitensporig' overheerste economie, die een te kleine lokale markt hebben. Gezien de hoge transportkosten en het relatief lage aandeel van de lonen in de uiteindelijke kosten, kan er geen sprake van zijn, dat de arbeidsreserves in de Derde Wereld alleen gebruikt kunnen worden als een basis voor heruitvoer-operaties.

Als we deze eenvoudige opmerkingen in gedachten houden, dan kunnen we twee 'binnen'-varianten van 'decentralisatie' onderscheiden. Op de eerste plaats is het mogelijk om de export van auto's te vervangen door de assemblage in de Derde Wereld van 'kant en klaar' ingevoerde onderdelen voor de kleine markt van de heersende klassen. De kosten, die bestaan uit aanpassing aan de plaatselijke omstandigheden, het verlies van schaalvoordelen enzovoorts, maken dit een nogal onbevredigende oplossing. Op de tweede plaats is het mogelijk om zones met goedkopere lonen dichtbij een centralere markt te gebruiken voor de assemblage van lichte voertuigen, die dan opnieuw geëxporteerd kunnen worden naar het centrum. De *lelijke eendjes* van Citroën kunnen in Galicië (Noord-West-Spanje) geassembleerd worden en verkocht op de Franse markt.

In de loop van de zeventiger jaren hebben 'twee doorbraken in het denken', opnieuw op gang gebracht door de Ford Motor Company, het probleem in een nieuw licht geplaatst. Er waren al zeer belangrijke schaalvoordelen bereikt door de verspreiding van de produktie over Noord-West-Europa, op zo'n manier dat een aantal grote eenheden een gestandaardiseerd onderdeel produceerde voor de gehele continentale markt. Niet de assemblage van de auto's, maar de produktie van onderdelen — vooral motoren, versnellingsbakken, assen — was nu het meest kenmerkend voor een dergelijke geografische herstructurering van de industrie. De nabijheid van de markten, de regionale kosten, de grootschaligheid en, voor alles, de voordelen die het 'ontvangende' land bereid was te geven, dikteerden de keuze van de vestiging. Dit systeem bleef, zoals we beschreven hebben, natuurlijk beperkt tot de geïndustrialiseerde landen. Maar in de zestiger en zeventiger jaren werden nieuwe landen technisch geïntegreerd in de wereldwijde produktielijnen van het 'Fordisme'. Dit alles zonder dat men in staat was om de algehele dynamiek onder te brengen in een autonoom nationaal raamwerk en zonder, vooral, de wijze van maatschappelijke regulering over te kunnen nemen. Dit loste de tegenstelling op die we eerder noemden. Het 'Fordisme' kon hier een arbeidersklasse en ook wat bestuursstructuren vinden; de levensstandaard maakte geen hoog loonniveau noodzakelijk; en toch bestond er al een behoorlijke markt bij de middenklassen. De meeste van die landen hadden autoritaire regimes: Oost-Europa, Spanje tegen het einde van Franco's diktatuur, Brazilië, de landen in de 'binnenperiferie' of de 'nieuwe industrialiserende landen' van de uitgebreidere periferie. Maar met het oog op hun nationale ontwikkeling eisten deze landen gewoonlijk een hogere graad van 'integratie'. Met andere woorden, zij verwachtten dat de plaatselijke verwerkende industrie de grootst mogelijke bijdrage kon leveren aan het eindprodukt of zelfs, in enkele uitzonderlijke gevallen, dat er een volledig nationale industrie werd opgezet.

In de meeste van deze landen was de binnenlandse markt nog te klein en waren de voordelen van produktie in het land zelf nog niet groot ge-

noeg om het verlies van grootschaligheid op te vangen. Een dergelijke 'verplaatsing' was echter in het begin de enige manier, waarop de automobielen-ondernemingen het verlies aan markten konden voorkomen. Bovendien was de export-markt voor volledig uitgeruste fabrieken zeer interessant voor twee hiermee verbonden produktietakken, ingenieursbureaus en machinebouw-industrie, waarin de auto-industrie vaak een groot belang heeft. Opnieuw zorgde Ford voor een 'doorbraak' door een overeenkomst met Spanje te tekenen, die de basis legde voor een nieuwe opvatting over de overplaatsing van industrieën. Deze overeenkomst ging niet meer alleen om import-substitutie voor een te kleine lokale markt, of het gebruik van het land voor heruitvoer, maar zij bevatte een combinatie van de twee. Aan de ene kant zou Spanje, ondanks de lage consumptie van de arbeidersklasse, een groeiende lokale markt bieden, van de andere kant zou het een lagere graad van integratie aanvaarden (zodat de onderdelen van het productieproces binnen Europa minder gesplitst behoeften te worden) in ruil voor de afspraak, dat een grote hoeveelheid van een aantal onderdelen in Spanje zou worden geproduceerd en daarna uitgevoerd. Zodoende verlaagde de 'preferentie-overeenkomst' of de 'Ford-wet' van 1972 de minimumgraad van integratie van 95 naar 66 procent, terwijl Ford tweederde van zijn produktie exporteerde en zijn verkoop in Spanje met niet minder dan 10 procent verhoogde. Tegelijkertijd verleende de regering grotere faciliteiten voor de import van machines. Toen General Motors er ook fabrieken begon op te zetten, werd Spanje de grote 'regio III' van de Europese auto-industrie. Renault onderhandelde in Portugal over een variant op de 'Ford-wet', waarbij vier motoren- en autofabrieken zouden worden uitgebreid of nieuw gebouwd (13.000 nieuwe banen). De Portugese regering bood feitelijk een zekere protektie aan de Renault-dochter, zodat het aandeel van deze onderneming in de binnenlandse markt van 12 naar 30 of 40 procent steeg. Driekwart van de 300.000 daar geproduceerde motoren worden uitgevoerd naar Noord-Europa. Meer in het algemeen wordt er geschat dat binnen tien jaar 15 procent van de produktie op wereldschaal zal verlopen via deze overplaatsingsstrategie. Het eruit voortvloeiende verlies aan banen in de industriële kerngebieden zal gedeeltelijk opgevangen kunnen worden door een stijging van de werkgelegenheid in de tertiaire sektor, in het ontwerpen. Maar als de produktie hetzelfde blijft, dan nog zal de balans zeer negatief zijn.

Men moet het niet vreemd vinden, dat zulke uiteenlopende landen als Polen, Spanje, Portugal en Brazilië in één en dezelfde analyse bekeken worden. Want het is niet langer relevant om de Derde Wereld te zien als één blok, dat staat tegenover de industriële landen in het Oosten en het Westen. Tot op zekere hoogte probeert een aantal 'nieuwe industrialiserende landen' en Oostblok-landen, evenals de minder geïndustrialiseerde delen van West-Europa voor hen, in te haken op het akkumulatieschema van het 'Fordisme in het centrum'. Maar waar het vier jaar geleden leek alsof deze ontwikkeling

zo succesvol was, dat Brazilië, Iran en Nigeria al konden worden beschreven als 'imperialistische tussenschakels', komt ze nu in een bijzonder gevaarlijk stadium. Niet alleen zijn in deze landen alle krisistactoren van het 'Fordisme in het centrum' aanwezig; zij hebben bovendien ook nog eens te maken met problemen die samenhangen met hun 'perifere' situatie. Evenals dat in de vroegere 'import-substitutie'-programma's het geval was, houdt iedere poging op te klimmen op de 'Fordistische' ladder in, dat de technische samenstelling van het kapitaal wordt verhoogd, iets dat nu juist het centrale systeem in een crisis gebracht heeft. Het tweede probleem is dat de nieuwkomers geen groeiende wereldmarkt kunnen aantreffen, die hen de winsten levert op hun door importen kostbare investeringen. Na Polen, dat een in wezen gelijksoortig akkumulatiemodel gekozen heeft, is Brazilië een van de landen met de hoogste schuldenlast. In Azië heeft alleen Indonesië een grotere schuldenlast dan Zuid-Korea.

Verder verhindert de grote verscheidenheid aan relaties tussen loonarbeid en kapitaal (een gevolg van de verschillende vormen van logika die gekombineerd worden in het 'perifere Fordisme') de stabilisering van een 'hegemonisch' politiek en cultureel systeem. In Brazilië bijvoorbeeld zijn loonarbeiders in tenminste drie categorieën onder te brengen. Op de eerste plaats zijn er de 'pre-Fordistische' arbeiders van de auto-industrie. Ze hebben weliswaar nog niet de bijbehorende sociale rechten, maar het productieproces heeft hen al wel het kollektieve fabrieksleven en de 'vastberadenheid' gegeven, die hun Franse en Italiaanse kollega's dergelijke sociale voordelen heeft doen grijpen. Ofschoon het door de werkgevers opgelegde verloop onder de arbeiders zeer groot is en er een sterke repressie van politiezijde bestaat, is er inderdaad een vakbeweging opgericht of heropgericht, die al in staat is om relatief hoge lonen voor deze arbeiders af te dwingen. Zoals Singer aantoonde,²³ kunnen zij daardoor duurzame consumptiegoederen kopen. Op de tweede plaats zijn de vrouwen die lijden onder de 'bloedige Taylorisatie', er nauwelijks beter aan toe dan hun Aziatische zusters. Tenslotte verkeren de arbeiders in de 'op export gerichte' landbouw, in het bijzonder die op de suikerrietplantages, in een toestand die veel lijkt op slavernij: volwassenen en kinderen, die achterblijven in de groei door ondervoeding, werken er in de regel voor ongeveer twee kwartjes per dag. Deze drie groepen van loonarbeiders staan zeker niet model voor een aflopende schaal van 'achterlijkheid', zij vormen feitelijk één geheel. De tweede en de derde groep zorgen voor de financiering van de eerste en de export-landbouw verzekert de middenklassen een gemakkelijk leventje. Zo kan de produktie van alcohol uit suiker als een alternatief op grote schaal voor benzine alleen maar winstgevend zijn, als de oude sociale relaties op de plantages gehandhaafd blijven. Maar dit vooronderstelt wederom een 'bloedige diktatuur', die in tegenspraak is met die vormen van vakbeweging, die normaal gesproken te verenigen zijn met het 'Fordisme', en de aspiraties van de nieuwe middenklassen.

Toen deze tegenstelling zich in de zeventiger jaren in zuidelijk Europa verder ontwikkelde, resulteerde ze in de 'krisis van de diktaturen'. Maar het opheffen van de politieke repressie in Spanje en Portugal leidde al snel tot het verlies van de goede internationale concurrentiepositie, die gebaseerd was op voor het kapitaal uiterst gunstige relaties. Daaruit kwam een economische crisis voort die de 'opening naar de democratie' hard trof. De Iraanse ervaring daarentegen leert, welke prijs er betaald moet worden, als die opening niet op tijd gemaakt wordt. De economische crisis in Brazilië en Zuid-Korea, die volgde op plaatselijke stakingen en opstanden in 1980, maakt een mogelijke 'middenweg' voor het 'perifere Fordisme' nogal twijfelachtig. Toen ik, in 1980, onderzoek deed naar de herstructurering van de industrie, gaf een manager van Renault me een lijst van landen, die enige jaren tevoren aan de eerste voorwaarden van 'perifere Fordisme' voldeden en die daarom 'interessant' waren voor de autofabrikanten. Deze landen waren: Mexico, Brazilië, Spanje, Algerije, Nigeria, Turkije, Iran, Zuid-Korea, Polen en enkele andere Oostblok-landen. Ik laat deze lijst ter beoordeling aan de lezer. Mijn eigen konklusie is dat, als er al sprake is van een 'wereldwijde verspreiding van het Fordisme', dit dan de verspreiding van *de crisis van het 'Fordisme'* is.

1a. Henry Ford (1863-1947) was de oprichter van de Ford Motor Company (1903). Hij revolutioneerde de auto-industrie door het invoeren van de lopende band en door aan te sturen op massaproductie en -consumptie via een zo goedkoop mogelijk produkt. Dit in een tijd, dat een auto door zijn tijdgenoten en zijn aandeelhouders in de Ford Motor Company nog als een luxe-produkt werd beschouwd. Het in 1908 voor het eerst verschenen T-model rolde vanaf 1913 in een massaproductie van uiteindelijk meer dan 15 miljoen exemplaren van de band. Ook in het standaardiseren van het arbeidsproces en van het produkt, het inschakelen van toeleveringsbedrijven, het invoeren van hogere lonen (in 1914 aangekondigd, 16 dollar in plaats van 11 dollar gemiddeld) en winstdeling liep de Ford Motor Company voorop. Ford werd gezien als de profeet van de nieuwe industriële orde. In zijn fabrieken kwamen vakbonden niet binnen.

Voor Gramsci markeert het 'Fordisme' (en het 'Amerikanisme') de overgang naar een nieuwe fase in het kapitalisme, 'de organisatie van een geprogrammeerde economie' tegenover 'het oude economische individualisme'. Hij onderzoekt in dit verband de weerstand waarop het 'Fordisme' in Europa stuit (de oude aristokratieën en elites), het 'Puritanisme' van het 'Fordisme' op sexueel terrein (Ford had onderzoekers die het privéleven van zijn arbeiders onderzochten) en bij de strijd tegen de alcohol ('de gevaarlijkste agent bij de vernietiging van de arbeidskracht'). Hij besteedt aandacht aan de hoge lonen ('bij monopoliewinsten horen lonen van een monopolie' en 'de gehele Fordistische ideologie van de hoge lonen is een fenomeen dat voortkomt uit de objectieve noodzaak van de moderne industrie die een bepaalde graad van ontwikkeling heeft bereikt'), en aan de Amerikaanse ideologie (die van de Rotary Club). Gramsci analyseert het 'Fordisme' dus niet alleen aan de hand van de noodzakelijke invoering van nieuwe arbeids- en produktiemethodes, maar ook aan de hand van sociaal-kulturele veranderingen, 'de schepping van de nieuwe moderne arbeider'. Zie o.a.: A. Gramsci, *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo Stato moderno*, Roma, Editori Riuniti, 1972, hfst. VI, pp. 401-445; Franco de Felice, *Passieve revolutie, fascisme en amerikanisme bij Gramsci*, in: *Te Elfder Ue*, nr. 28, januari 1981, pp. 440-460. (Noot v.d. vert.)

1. G. Lafay, M. Fouquin en L. de Mautort, *Spécialisation et adaptation face à la crise*, in: *Economie Prospective Internationale*, nr. 1, 1980.

2. Zie voor de Verenigde Staten: M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation*, London, NLB, 1979;

voor Frankrijk: B. Coriat, *L'atelier et le chronomètre*, Paris, 1979; J.P. Benassy e.a., *Approche de l'inflation: l'exemple français*, CEPREMAP, interne publikatie, Paris, 1977; en J. Lafont, D. Lebrogne en A. Lipietz, *Redéploiement industriel et espace économique: une étude intersectorielle comparative*, CEPREMAP, interne publikatie, Paris, 1980; en voor Italië de geschriften van de 'operaïsto'-stroming. 2a. Frederick Taylor (1856-1912) was een ingenieur, die de Vader van het Wetenschappelijk Management wordt genoemd. Door nauwgezette observatie met de chronometer in de hand werden de handelingen van de arbeiders vastgelegd om ze verder te kunnen uitsplitsen en rationaliseren. Met zo min mogelijk handelingen en een zo snel mogelijk lopende band probeerde hij de produktie te verhogen. Het beloningssysteem werd daaraan aangepast (stukloon). Taylor hield zich, al is zijn arbeidsorganisatie het meest 'berucht', ook bezig met een zo goed mogelijk gebruik van de machines en een goede voorbereiding op de arbeid. Gramsci geeft aan dat de 'onvermoerbare Taylor met een wreed cynisme' uiteindelijk 'de produktieve arbeiders wil reduceren tot alleen hun machinale fysieke kant' en hen hun fantasie en intelligentie wil ontnemen; Gramsci, a.w., p. 427. (Noot v.d. vert.)

3. Fafont e.a., a.w.

4. Deze zinnen zijn geciteerd uit: A. Friedman, *Industry and Labour*, London, 1977.

5. Fafont e.a., a.w.

6. De cijfers voor de belangrijkste industriële landen kunnen gevonden worden in: A. Lipietz, *Derrière la crise, la tendance à la baisse du taux de profit*, CEPREMAP, interne publikatie, Paris, 1981.

7. S. Mistral, *Compétitivité et formation de capital en longue période*, *Economie et Statistique*, nr. 57, februari 1977.

8. Voor een verdere discussie over dit punt zie Fafont e.a., a.w.

9. Lipietz, a.w.

10. C. Ominami, *Un nouveau type de financement extérieur pour un nouveau modèle de croissance: l'exemple du Chili*, *Problèmes d'Amérique Latine*, Paris, 1980.

11. C. Palloix, *Les firmes transnationales d'origine française implantées dans le Tiers Monde et l'économie de crédit internationale*, in: *La France et le Tiers Monde*, Grenoble, 1979.

12. C. Palloix, a.w.

13. R. Linhart, *Le transfert des technologies et ses contradictions*, in: *Revue Française d'Administration Publique*, nr. 4, oktober 1977.

14. CEPII (Studiecentrum voor Industriële Planning en Vernieuwing), *Redéploiements géographiques et rapports des forces industriels*, in: *Economie Prospective Internationale*, nr. 5, Paris, 1981.

15. P. Tissier, *L'industrialisation dans huit pays asiatiques depuis la fin de la seconde guerre mondiale*, en: *Conditions de travail et zones franches d'exportation dans quelques pays d'Asie*, in: *Critique de l'Economie Politique*, nr. 14, januari 1981.

16. Deze term is ontleend aan H. Myint.

17. R. Hausmann en C. Ominami, *The realization of the oil rent: a preliminary study of the Venezuelan example, 1946-1979*, CEPREMAP-paper, nr. 8101, Paris, 1981.

18. C. Ominami, *Sous-développement et régulation économique*, CEPREMAP, interne publikatie, Paris, 1981.

19. P. Salama, *Recherche d'une gestion libre de la force de travail et divisions internationales du travail*, in: *Critique de l'Economie Politique*, nr. 13, oktober 1980.

20. G. Mathias, *Transfert de technique et transfert de théories: du 'dualisme' du marché du travail aux nouvelles formes de résistance ouvrière en Amérique Latine*, in: *Critique de l'Economie Politique*, nr. 14, januari 1981.

21a. Zero-sum-game = spel waarbij de uitkomst gelijk is aan de beginsituatie en het verlies van de een dus de winst van de andere inhoudt. Bij sommige welvaartsekonomen geliefd om de onderhandelingen tussen werkgevers en vakbeweging aan te duiden. (Noot v.d. vert.)

21. OECD, *The impact of Newly Industrializing Countries on Production and Trade in Manufactures*, Paris, 1979; en ook Fafont e.a., a.w.

22. P. Salama, a.w.

23. P. Singer, *Reproduction de la force de travail et développement*, in: *Revue Tiers-Monde*, nr. 65, oktober-december 1976.

INDUSTRIALISATIE IN DERDE WERELD DE 'FORDISME' OP WERELDSCHAAL*

In de vorige nummers van Derde Wereld hebben wij in deze sectie aandacht besteed aan het begrip 'ontwikkeling'. Het gebruik van het begrip en de verschillende vormen van ontwikkeling kwamen daarbij op een meer algemeen, theoretisch niveau aan de orde. In het laatste nummer, nummer vier, werd aandacht besteed aan de rol van vrouwen en hun organisaties in die 'ontwikkeling'.

In onderstaand artikel gaat Alain Lipietz nogmaals in op die 'ontwikkeling' of 'industrialisatie', die we in een aantal Derde Wereld-landen zien. Hij doet dit echter niet zozeer vanuit de 'imperialisme'- of 'dependencia'-theorieën, maar meer vanuit theorieën en kritieken daarop die thuis lijken te horen in de bedrijfskunde. 'Ford' en 'Taylor' zijn namen die dan vallen, en Lipietz vraagt zich af, of de nieuwe industrialisatie in de Derde Wereld een nieuwe toepassing is van de theorieën van Ford.

In de komende jaargang willen we de 'ontwikkeling' in een aantal Derde Wereld-landen, die door de profeten van de ontwikkelings samenwerking als 'het' voorbeeld naar voren geschoven worden, meer aan de hand van landenstudies aan een kritische analyse onderwerpen.

Is de 'industrialisatie van de Derde Wereld' het spook dat nu door het oude Egypte waart? De hieruit voortvloeiende 'oneerlijke concurrentie' wordt zeker in de uitvluchten van de regeringen, alsook in het bezeten denken van vakbondsleiders gezien als de oorzaak van de werkgelegenheidskrisis in de

* Dit artikel werd door Paul Hoebink vertaald uit *New Left Review*, nr. 132, maart-april 1982.